

Modernizm

Category:

Edebiýaty

öwreniš, Filosofiýa, Kitapcy, Nukdaýnazar, Romanlar, Sözler

написано kitapcy | 21 января, 2025

Modernizm

EDEBI AKYMLAR

► MODERNIZM

Modernizm ("modernismo" diýen italyan sözünden gelip çykyp, "döwrebap döreýiň" diýmekligi aňladýar. Etimologik gelip çykyşy boýunça latyn diliniň "modernus" ýagny, "döwrebaplyk" diýmekdir.

Modernizm XIX asyryň ahyrlarynda – XX asyryň birinji ýarymynda şekillendiriş sungatynda, edebiýatda we filosofiýada özbaşdak edebi akym hökmünde owalky akymlardan üzül-kesil saýlanypdyr.

♣ Modernizmiň gysgaça mazmuny we döremegine getiren şertler.

Modernizm XX asyrda tehnologiki ilerleýişiň täsiri bilen emele gelen täze garaýyşy, pikirleri, tejribeleri gurşap alan giň gerimli düşünjedir.

Modernizm adamlaryň özarasynda bolup geçýän gatnaşyklary seljerip, olary täzece öwüşginde suratlandyrýar we hemme zada metaforiki nukdaýnazardan garaýar.

Bu akymy realizme protest hökmünde dörän akym hökmünde baha bermek bolar. Geçen asyrda, sowet režimininiň kesgitlän, marksistik-leninçilik estetikanyň prinsiplerine esaslanan sosialistik realizm metodynyň ýeke-täk edebi akym hökmünde kabul edilen döwründe, modernizmiň realizme ters gelýän ýerlerini çisirip, bu akymy durmuşdan üzñe we hakykaty ýoýýan akym hökmünde sypatlandyrdylar. Bu galp garaýyş ähli sowet edebiýaty öwreniš alymlary bilen birlikde şol döwrüň türkmen edebiýatçı alymlarynyň işinde-de öz beýanyny tapdy. Mysal üçin Emirculy İşangulyýewiň "Çeber hakykat we şertlilik problemasy" kitabynda, modernizmi sosialistik realizm metodynyň

barlyşyksyz duşmany, şol sanda sosialistik realizmiň synpy pozisiýasyna we sungatyna her hili töhmetleri, çypdymalary, ýoýujy pikirleri ýöňkeýji buržuaz metod hasaplamak bilen birlikde, döwrüň syýasatyň edebi-çeper doktrinasyny modernizmiň garşysyna görşyän ýaly edip görkezýär.

"...Durmuşy, real hakykaty öz bolşunda görkezýän, ony dowzaha, ahyrzamana meñzedýän, nejis, har-hamyr, düşünmesi mümkün bolmadyk gykylyk-galmagallardan doly bolan çýýruk dünýä hökmünde düşündirmek üçin jan çekýän modernistik akemyň garşysyna göreşmek... iň ahyrda hem "çeper döredijilikdäki çig-çarsylyklara, ýumarlamaklyga" garşıy göreş täze usullary, ceperçilik serişdelerini ýuze çykardy".[1]

Ady agzalan awtor dogmatizmi hernäçe realizmden (has dogrusy sosialistik realizmden) aýry, dogmatizmiň ret eden edebi şertliligini bolsa sosialistik realizmiň bir prinsipi hökmünde görkezmek islese-de, barybir bu nukdaýnazarda göwnemakul kesitlemäni orta atyp bilmändir. Munuň sebäbini bolsa, real durmuşy ýoýyan akemyň aslynda modernizm däl-de, sosialistik realizmiň özüdigini görkezýär, aradan geçen ýyllar muny doly görkezdi hem.

Modernizm babatda umuman alanda sowet döwründe edebiýaty öwreniji türkmen alymlarynyň köpüsü ýokarky pikir bilen birmeňzeş pikirde boldular. Mysal üçin belli alym Rahman Rejebow hem modernizme şeýle kesitleme berýär:

"Dekadentçilik (modernizm – H.T.) ~ buržuaz edebiýatynda we sungatynda reaksiyon akımlaryň biri bolup, ol geçen asyryň (XIX asyryň – H.T.) 70-nji ýyllarynyň soñunda Fransiýada döreýär. Onuň esasyny goýan hem görünüklü wekili fransuz şahyry Pol Werlen bolupdyr. Bu akemyň esasy ýörelgesi "Sungat sungat üçindir" diýen buržuaz teoriýasyndan ugur alýar. Dekadentçilik sungatyň we edebiýatyň jemgyýetçilik wezipesini inkär edýär. Formalizm, owadan, emma mazmunsyz boş sözlere kowalaşmak dekadentçılığının esasy aýratynlygydyr. Subýektiwizm we individualizm bu akemyň ýene bir alamatlarynyň biridir. Sufizm, pessimizm, ol dünýä ynanmak dekadentçılığının

häsiýetlendiriji taraplarydyr. Ölumi ýazyp görkezmek, gorky, garaňkylyk we zulmat ~ şularyň hemmesi şu akyma mahsus taraplardyr. A.M.Gorkiý bu akemyň döremekliginiň esasy sebäbini Fransiyada:

"Durmuşyň ruhy taýdan gedaýlaşmagy, akyl taýdan garaňkylaşmagy, moralyň, ahlagyň pese düşmegi, idealizmiň garyplاشmagy"[2]

diýip görkezýär. Dekadentçilik buržuaz medeniýetiniň pese düşmegini we buržuaz jemgyýetiniň çýürändigini, moral hem ideýa daýanjyny ýitirendigini aňladýar".[3]

Modernizm şekillendiriş sungatynda kubizm, sýurrealizm, abstraksionizm, awangardizm, impressionizm ýaly başga-da birnäçe akymlaryň öwüşginlerini öz içine alýar. Adamzat modernizmiň çäginde mundan beýlæk tebigatyň eçilen peşgeslerini ýadyrgamazdan, dürli-dürlü zatlara öz dünýägarayşyny beýan etmäge başlady.

Ýewropa filosofiýasynda modernizm özgerişe we täzelesiše tarap gönügen akymdyr. Modernizm ideologik taýdan dine ýa-da milli urp-adatlara bagly täzeligi kabul etmekden çekinýän toparlara garşy çykyş edýär. Hüt şoňa görä hem modernizmde individualizm urp-adatlardan ýokarda gelýär. Modernist adam elmydama täzelige ýmtylýar, täzeligiň gözleginde bolýar. Modernizmi ýuze çykaran modern (täze) döwri adatçy jemgyýetiň düşünjesi bilen garşylaşdyranymyzda, şäherleşmek, senagatlaşmak, dünýewileşmek ýaly häsiýetleri modernizme mahsus aýratynlyklar hökmünde görmek bolar.

Modernleşýän (özgerýän) adamlar tradisiýalara däl-de rasional pikirlere gollanýarlar, modernistler geçmişde ýaşap geçenleriň dünýägarayşyna göwnüyetmezçilikli garaýarlar (modernizmiň edil şu prinsipi bilen biziň özümüz hem ylalaşmaýandygymyzy şu ýerde aýdyp geçsek ýerlikli bolar,- H.T.), özgerişdäki dünýäde ýaşamagy ündeýär. Modernizm däpleriň ýitip gitmeginiň ýa-da olara täze öwüşgin berilmeginiň tarapynda çykyş edýär. Muňa bolsa dekonstruksiýa diýilýär. Şeýle hem modernizmiň orta çykmagyna pozitiwizmiň täsiri-de uly boldy. Pozitiwizm diňe

empirik ýollar bilen edinilen maglumaty dogry hasaplaýar, filosofiki we metafiziki maglumatyň gymmatyny ykrar etmeýär. Modernizmiň ýuze çykmagy bilen özgeren dünýädäki bar bolan owalky düşunjeler öz ýerini täze-täze pikirler bilen çalyşdy. Asyrlar boýy eziş astynda ýaşan adamlar azatlyga ýmtymaga başladylar Bu proses her ýerde duýulmaga başlandy. Saz sungatynda jaz, şekillendiriş sungatynda sýurrealizm, ylymda ewolýusion kämilleşme, filosofiýada pozitiwizm, syýasatda respublikaçylar orta çykdy. Modernizm pelsepesiniň kemala gelmeginde A.Şopenhauer, R.Wagner, Fridrih Nisse, Oskar Waýld ýaly şahslar uly rol oýnadylar.

Olar Ýewropa rasionalizmine, hemme zadyň galyba salynmagyna, kesgitlenen ölçeglerde düşünilmegine (edebi nukdaýnazardan bolsa bu inisiatiwanyň bütinley tarapyndadyrys, -H.T.) garşı çykyş edipdirler. Şol sanda modernizm Ýewropa magaryfyna hem garşı gidipdir. Oskar Waýld modernizmi edebiyata aralaşdyran we bu prinsipler esasynda eser döreden ussat ýazyjydyr. Waýldyň pikirine görä, "Sungat – sungat üçindir" we ol hiç bir ideologiýa gulluk etmeli däldir. Ol irrasional bolmalydyr we ýeke-täk düşünje bilen kesgitlenmeli däldir.

♣ Şopenhaueriň modernistik garaýşlary

Şopenhauer Günbatar we Gündogar medeniýetleriniň sintezini döretmäge synanyşypdyr. Onuň pikiriçe Günbatar düşünjesi rasional, Gündogar düşünjesi bolsa irrasionaldyr. Her bir zady diňe rasionallyga baglanychdyryp bolmaz. Düşünjäniň kabul edip bilmeyän reallyklary hem bardyr. Empirik (duýulýan) tejribeden başga ony tamamlaýan intuitiw tejribäniň bardygyny-da ýatdan çykarmaly däl. Bularyň sintezi dünýä akyl ýetirip bilmek üçin hökmany gerekdir. Şopenhaueriň pikirine görä, dünýäni dolandyryan güýç eradadır. Ol "Dünýä eradasy" bilen "Dünýä düşünjesi" garaýşlaryny işläp düzüpdir. Erada hiç hili kada we ahлага boýun egmeýän bir güýçdir. Eradanyň islän zadyny ýaratmaga ygtyýary bar, hemme zadyň başlangyjynda erada bar. "Dünýä eradasy" özünü tebigy güýçlerde, ösümlilikler, haýwanat we adamzat dünýäsinde görkezýär. Adamlarda "düşünje dünýäsi"

bardyr. Başgalardan tapawutly bolan adam özüne akyl ýetirýär, öz pajygaly akybetine, durmuşyň manysyzlygyna düşünýär. Bu güzaply pikirlerden halas bolmak üçin ol, düşünje dünýäsine gadam basýar, düşünje arkaly öz dünýäsine düşünmek we öz täleýini özgermek isleyär. Emma bu-da oña hiç hili netije bermeýär. "Dünýä eradası" onuň düşünjesini weýran edip taşlayär.

Şonuň üçin düşünjä arkalanyl hemme zada akyl ýetirmäge synanyşmak ýöne bir hyáldan, illýuziyadan ybaratdyr. Bu diñe "Dünýä eradasyna" garşı gitmekden başga zat däldir. Ýekelikde "Erada" barada pikirlenmek, oña gowuşmaga jan etmek, onuň akymy bilen gitmek gerekdir. Munuň ýoly bolsa dünýäniň bulambujarlygyndan däl-de sungatdan, edebiyatdan we pelsepeden gözlenmelidir. Sungatda Şopenhauer saza hasam köp üns beripdir. Ol sazy "Dünýä eradasyna" gowuşmagyň iň amatly serişdesi hasaplapdyr. Onuň bu garaýşyny kompozitor R.Wagner durmuşa geçirdi.

Şopenhaueriň irrasional ideýalaryndan täsirlenen Wagner köne opera we saz tradisiýalaryndan el çekip, bu sungata täze-taze ugurlary getirmegi başarıypdyr. Onuň döreden sazlary pelsepewi we mistiki öwüşginlerden doludy. Saz adamyň erkin bolmagyna, tebigat bilen birliğine gönükmelidir. Şeýlelikde, "Dünýä ruhuna" gowuşmak üçin sazy amatly hasap edipdirler. Wagner dürli-dürli akymalary biri-birine sintezläp başarıypdyr. Ol saz bilen dramany biri-birine çatmagy başarıyan beýik kompozitordyr. Ol bu nukdaýnazardan özüne garşı giden kompozitorlary gazaply tankyt edipdir we olary isgysgynç, yzagalak adamlar hasap edipdir.

• Nissäniň modernistik garaýışlary

Modernizm filosofiýasynyň düýbüni tutanlaryň biri-de Fridrih Nissedir. Nisseniň filosofiki pikirleri düýbünden nädogrudyr we zyýanlydyr. Onuň reaksiyoner garaýışlary Gitleriň faşistik Germaniyany dolandyran döwründe nemes nasistleriniň toslama "ariesler" teoriýasynyň işlenip düzülmeginde esasy gollanma bolup hyzmat etdi. Nissäniň tasa gelmejek pikirine görä, dünýä

Apollon bilen Dionisiň garpyşygy (ýagny, "Haýyr bilen Şeriň göreşi" diýen ýaly) esasynda dowam edýärmişin. Apollon düzgüntertiби we ahlagy, Dionis bolsa tümlügi bulam-bujarlygy simwolizirleyän grek hudaýlarynyň obrazydyr. Bu substansiýalar bir däldir. Dionisiň güýji has agdykdyr, Apollon bolsa ondan ejizmişin. Apollonyň Dionis bilen garpyşmagyna onuň häkimiýete bolan islegi sebäp bolýarmışyn. Nisşe "Gün güýçliňki, gowurga dişliňki" diýen türkmen nakylyny has ýowuzlaşdyryp, diňe güýçlileriň ýaşamaga hakynyň bardygyny, ejizleriň ýok bolup gitmelidigini öňe sürüpdir. Hamala düzgün-tertip we düşünje ikinji derejedäki zatmyşyn, bular häkimiýete gowuşmak üçin ýöne bir serişdemişin. Adamyň maýmyndan emele gelşi ýaly, ol soňlugu bilen "Beýik ynsana" öwrülmelidir. Bular ýaly "adam", beýleki adamlaryň arasyndan tapawutlanýan erk-ygtyýary bilen saýlanyp çykmalymışyn. Ol köne döwürleri basylap, täze döwri gurmalymyşyn. Hudaý hem ölmelimişin (has dogrusy Ony Nisşe "öldürenmişin"). Hudaýyň deregine Deçjal gelip, täze ýasaýys getirmelimişin. Ahlak kadalary we temmiler hem gullar üçinmişin. "Beýik adam" täze ahlak prinsiplerini getirmelimişin. Täze ahlak jemgyýetçilik we dini ideologiyalardan däl-de, adamyň öz ruhundan döremelimişin. Nisşäniň bu bolar-bolgusyz teoriýalary onuň "Zaratuştra şeýle diýipdi! Hemmeler üçin we hiç kim üçin kitap" atly jedeli häli-häzirlerem ýatmaýan filosofiki romanynda öz beýanyny tapypdyr.

Birinji Jahan urşuny ýewropa medeniýetiniň we ösüşiniň soňlanmagy hökmünde baha berip, bu babatda "gadymy, orta asyr we täze eýýam" etaplaryna bölmeklige garşy çykmak bilen birlikde dünýä akyl ýetirmekligiň täze prinsiplerini hödürläpdir.

Hytaý, Wawilon, Müsür, Hindi, Günbatar, Wizantiýa-Arap, Rus-Sibir ýaly beýik medeniýetleriniň hersiniň özboluşly aýratynlygy bardyr. Her bir medeniýetiň ölümü onuň siwilizasiýa utgaşyp gitmegi netijesinde amala aşýar. Grek medeniýetiniň Rim siwilizasiýasyna garylyp-gatylyp gitmegini muňa mysal hökmünde görkezmek bolar. Orta asyrlar ýewropasynyň medeniýeti-de XIX asyra gelinende eýýäm ölüp, deregine

siwilizasiýa döräp ýetişipdi. Ölume tarap barýan siwilizasiýany bolsa, zorluk-sütem, hudaýsyzlyk, materializm, pitnewi we inkär edijilikli ruh, obalaryň terk edilip şäherlere göçülmegi bilen häsiyetlendirmek mümkün. Bütin bu zatlar bolsa Günbatar siwilizasiýasynda eýýäm barlygy, onuň ölümé tarap barýandygyny subut edýär.

♣ Modernizmiň çökmegi

Birinji Jahan urşundan soňky ýyllar modernizmiň çökmegine, onuň deregine bolsa, irrasional akymalaryň güýçlenmegine getirdi. Netijede öň modernizmi birkemsiz metod hasaplaýanlar üçin modernizmiň kemçilklerine göz ýetirmäge mümkünçilik döretti. Modernizm iň soňky gezek nasistik we faşistik ideologiýasyna duwlanyp hortlady, modernizm bir ideologiýa hökmünde Ikinji Jahan urşunda nemesleriň bähbidine hyzmat etdi. Bu bolsa Ýewropany has uly gorpuň gyrasyna alyp bardy. Ikinji Jahan urşundan soňra modernizm akymy dargady. Muňa dünýäniň özgermegini, täze-täze hakyatlaryň peýda bolmagy, kommunikasion-aragatnaşyk ulgamynyň we informasion-habar beriş serişdeleriniň görlüp-eşdilmedik derejede kämilleşmegini, bütin bular bilen baglansykylykda aň-düşünjäniň we ýasaýys formasynyň düýpgöter özgermegini sebäp boldy. Bu çöküş modernizmiň edebi akym hökmünde edebiyat arenasyndan doly çekilmegi we onuň ýerinde postmodernizmiň gelmegi bilen soňlandy.

Muňa garamazdan modernizm taryh arenasyndan gutarnyklý çekilibem gidibermedi. Onuň alamatlary we täsirleri biziň döwrümüzde-de kämahal özünü görkezip durýar.

♣ Ýewropada we Amerikada dini modernizm

Dini modernizm adatlaryň üýtgedilmegi ýa-da köne adatlaryň täzededen ýorumlanmagy ýaly iki nukdaýnazardan çykyş edýär. Adatlaryň üýtgedilmegi täze dini akymalaryň döremegine getiripdir.

Köpcülük bilen arany bozmak islemeýän modernist toparlar köne adatlara täze ýorumlar getirilmegi bilen çäklenmek

isläpdirlər. Bular ýaly täzelikçi meýiller baryp, gadymy döwürlerde başlapdyr. Hristian we musulman jemgyýetlerinde bolsa geçmişde-de, häzirki wagtda-da munuň mysallary az bolmady. Mysal üçin Pygamberimiz (s.a.w) bakyýete göç edensoň, kän wagt geçmänkä Müseyýlemetül-Kezzap diýen ýalançy pygamber orta çykdy we özünüň toslamalara esaslanan "täzelikçi" ideýalaryny ýaýratmaga synanyşdy. Sokratyň kapyrlykda aýyplanmagy, Ksenofonyň grek diline şübe bilen garamagy, mutezile akymynyň taglymatlary, protestancylygyň we Eýranda behaýylygyň, Hindistanda kadyýanyçylygyň ýüze çykmagy ýaly zatlara dinde reforma geçirmek isleýän toparlaryň synanşyklary diýip düşünmek mümkün. Ösen jemgyýetletde dini modernizm prosesi hasam güýcli bolupdyr. Munuň tersine yzagalak jemgyýetlerde dini fanatizm we urp-adatlar hökmüni ýoredipdir. Gapma-garşylykly bu iki ýoluňam näogrudygyny bolsa taryh görkeze-görkeze geldi.

Ýewropada we Amerikada modernizm prosesi has düýpli ornaşypdyr. Bir merkezden (Rim papasy) dolandyrylyan katolik buthanalaryndan tapawutlylykda protestant buthanalary bir merkezden dolandyrylmagy üçin özgerişler geçirerek üçin has oñaýly ýerler bolupdyr we modernizme çalt uýgunlaşypdyr. Hatda aýry-aýry ýagdaýlarda jemgyýetiň ösmegi üçin öñaýak bolupdyrlar.

Muňa mysal hökmünde kalwinizmde mistiki garaýylara ynamyň azalmagyny, dini urp-adatlaryň iň pes derejä düşürilmegini, rasionalizme we sosial gatnaşyklara üns berilmegini görkezmek bolar. Bular ýaly protestant akymlar täze Ýewropanyň we Amerikanyň şekillenmeginde aýgytlaýy rol oýnapdyrlar. Katolik buthanasynyň bolsa soňky döwürlere çenli dünýä bilen dil tapşma prosesi kyn geçdi.

Renessans döwürlerinden başlap, XIX asyryň soňlaryna – XX asyryň başlaryna çenli katolik buthanalarynda modernistik garaýylaryň goldaw tapmaýar diýen ýalydy.

Ilkinji katolik modernistleri, hristiançylygy özgeren dünýä laýyklaşdyrmak üçin birnäçe hristian prindiplerini we rituallaryny tankyt edipdirler. Katolik modernistleriniň pikirine görä, dini adamyň özi döredipdir, "Töwraty" Huday

indermändir. Şol sanda, Isa pygamber (a.s) hudaý däl-de ýonekeý bir ýewreý Mesihidir. Olary biri-birinden wagtyna laýyklap aýyrmak gerekdir. Ilkibaşda katolik buthanasy modernistlere garşıy gidip, olary buthanadan çetleşdirenenem bolsa, soñabaka täzelenen dünýäde öz täsirini saklap galmagyň hatyrasyna birnäçe modernistik pikirler bilen ylalaşmaly boldy. Bu proses 1962-1965-nji ýyllarda geçirilen Ikinji Watikan mejlisinden soñra hasam çuňlaşdy. A.Luazi, L.Düsen, Blondel, H.Şell, K.Tirell, R. Muarri dagylary katolik modernistleri hökmünde görkezmek bolar.

• Modernizm yslam ýurtlarynda

Yslam ýurtlarynda baryp Orta asyrlar döwründe modernizme meýil edýän akymlar döräpdi. Ilkinji yslam modernistleri hökmünde hasaplanlyýan mutezile mezhebine eýerýänler dine täzece düşündirişler bermäge çalşypdyrlar. Mutezile akymyndakylar täzece dini düşündirişler bilen çykyş edip, dini täzelenen hakykatlar bilen utgaşdymak isläpdirlər. Emma Ýewropadaky ilkinji modernistlerden tapawutlylykda yslam modernistleri adatçylaryň garşysynda ýeňliše uçradylar. (Megerem muny, hristian jemgyyetinden tapawutlylykda, yslam dininiň prinsipleriniň juda sagdynlygy bilen düşündirmek gerekdir?, - H.T.). Muňa garamazdan mutaziläniň girizen täzelikleri musulman dünýägaraýsynda yz galдыrmagy başarıypdyr. Soňky asyrlarda yslam ýurtlarynyň içinde diňe Türkiyäniň ösmegi beýleki musulman ýurtlaryna-da öz täsirini ýetirdi. Musulman ýurtlar kem-kemden ösus ýoluna düşdiler. Emma bu ösus diňe syýasy we harby ugur boýunça amala aşdy. Yslam halklarynyň ylymda, täze-täze düşünjelerde, filosofiýada, modern taglymatlarda Ýewropanyň ösusine hiç hili mätäçliginiň ýokdugyna garamazdan, ýene-de Ýewropa Renessansyny özlerine nusga edinmekden halas bolup bilmediler. Musulmanlar Ýewropada öndürilen abzallary we tehniki enjamlary ulanmagy has amatly hasap etdiler. Munuň tersine, bu önemciliigi özlerinde gurnamak, ösusde Ýewropadan ozdurmak hiç kimiň kellesine-de gelenokdy. (belki, käbirlerimiziň kellesine gelendirem, kim

bilýär?, -H.T.).

Bu yza galma prosesi gitdigiçe çuňlaşdy. Yslam ýurtlarynyň köpüsinde absolýut monarhiá we tire-taýpa düzgüni dowam edýändigi üçin respublika, parlamentarizm, demokratiá ideýalarynyň ysy-da ýokdy. Musulman modernistleri we "Gurhan" tefsirçileri "Gurhanda" her bir ylyma jogabyň bardygyny hernäçe subut etmäge çalyssalar-da, soňky asyrlarda näme üçindir olara gulak gerenem bolmady.

Yslam dünýäsinde ylmyň, modernizmiň, adam hukuklarynyň bähbidine çykyş eden toparlaryň biri-de "Gurhan" tefsirçileridir.

Tefsirçiler yslam dünýäsinde Renessansyň we Reformasiýanyň (Gaýtadan döreýisiň we Özgerişiň) kemala gelmeginde hem-de yslam ýurtlarynda parahatçylygyň we adalatyň üpjün edilmeginde aýgtlaýy rol oýnapdyrlar. Olaryň pikirine görä musulmanlaryň ösüşden yza galmagy dini ylymlary halka düşündirýän yslam alymlarynyň azalmagy netijesindedir. Soňa görä hem dini döwrebap problemalara jogap berýän şekilde täzece düşündirýän (içtihat edýän) alymlara (müctehidlere) ýol açmalydyr. Yslam modernistleri yslam fundamentalizmine garşı çykyş edipdirler, syýasy taýdan olar parlamentarizmiň we respublikaçylygyň tarapdarydyrlar (Üns beriň: Ilkinji dört halyfyň ("Dört Çaryýarlaryň")) döwründe-de häkimiýet şu iki prinsipe esaslanýardy,- H.T.).

Dogry kabul edip boljak garaýylarynyň bardygyna garamazdan, modernistleriň hemme prinsiplerini gutarnykly dogry diýip hasaplabaň bolmaz. Mysal üçin yslam modernistleri Pygamberimiziň (s.a.w) hadyslaryna şübheli garaýarlar. (Şol sanda toslama hadys oýlap tapyjylaryň hem bardygyny ýatdan çykarmazlyk gerek). Modernistleriň käbiri prosent almagy haram hasaplamaýar, zynakäri daşlap öldürmek ýaly şerigat amalynyň berjaý edilmegine garşı çykýar. Olaryň bu pikiri dogry hasaplamagyny, yslamyň binýadynda azatlyk ideýalarynyň ýatanlygy bilen düşündirmek bolar. Dini modernizmiň kemala gelmegin başga ugurlarda-da özgeriş prosesleriniň döremegine getirdi. Bu hasam musulman dünýäsiniň başga medeniýetler bilen seleşýän ýerlerinde (aýratynam Ýewropa we Russiýa bilen

araçäkleşýän sebitlerde) ýüze çykdy. Hut şu sebitlerem ösüp barýan ýurtlar bilen aýakdaş gitmäge çalyşdylar. Hemme zatdan öñ diniň we urp-adatlaryň sosial durmuşda täsiriniň azalmagyna gönükdirilen magaryfçylyk işlerine üns berildi. Bu prosesi Ýewropa bireýýäm geçiripdi. Osmanly imperiýasy döwründe köşk hadymy, magaryfçy Ybraýym ilkinji gezek "Gurhany" çaphana usulynda neşir edip köpeldendigi üçin reaksiyoner ruhanylar tarapyndan ýazgarylypdy. Magaryfçylyk XIX asyryň ahyrlary bilen XX asyryň başlarynda tatarlaryň we azerbaýjanlaryň arasynda giňden ýaýrady. Eýýäm XIX asyrda türkmen klassyklarynyň kitaplary Kazanda daşmasma usulynda çap edilýärди. Muňa musulman ýurtlarynyň dekonstruksiyasy diýip baha bermek bolar. Dekonstruksiýa käýerlerde zor bilenem durmuşa geçirilipdir. Türkiýede we Eýranda zoraýakdan dekonstruksiýalaşmak ýygy-ýygydan amala aşyrylypdyr. Dekonstruksiýalaşmak Osmanly we Russiya imperiýasynda ýasaýan musulmanlaryň arasynda hasam giň goldawa eýe bolupdyr. Emma SSSR döränden soňky döwürde Orta Aziýa we Kawkaz musulmanlarynyň arasynda dekonstruksiýa täze bolşewistik agalygyň üpjün edilmeginiň bähbitleri nazara alnyp geçirilip başlandy. Eýran modernizmi ýurda Yslam rewolýusiýasyny getirdi. Arap ýurtlarynda bolsa awtoritar we totalitar diktaturalaryň barlygy üçin modernizmiň gol-pudak ýaýramagyna mümkünçilik bolmandyr.

SSSR-iň dargamagy bilen onuň kesgitlän ýeke-täk sosialistik-realizm metody hem dargady. Bu bolsa edebiýatda modernizmiň we postmodernizmiň alamatlarynyň gaýtadan peýda bolmagyna getirdi.

• Modernizm edebiýaty

Modernizm edebiýata klassyky romanlaryň deregine geldi. Modernizm däp bolup gelýän edebi tärleriň deregine filosofiki, psihologiki we taryhy öwüşginli romanlary getirdi. Modernizmde personažlaryň häsiýeti bilen birlikde olaryň içki dünýäsiniň çuňluklaryna aralaşmaga aýratyn üns berilýär. Muňa mysal hökmünde F.Dostoýewskiniň "Jenaýat we jezasyny", "Doganlar

Karamazowlaryny", Bodleriň "Şeriň reňkini", A.Rembonyň, Strinbergiň we başga-da birnäçe awtoryň birnäçe eserini görkezmek bolar.

Filosofiýanyň modernistleri hökmünde Fridrih Nissäni, Anri Bergsony, Wilýam Jeýmsi, Zigmund Freýdi, Karl Ýungy we başgalary görkezmek bolar.

Modernizm däp bolup gelýän köne stilleriň öz möwritini geçirmegi bilen XX asyryň birinji otuz ýyllygynда edebiýatda özbaşdak bir akym hökmünde pajarlap ösdi.

Modernizm dini, filosofiki we sosial ylymlara nädogry teoriýalar getirendigine garamazdan, bu akymyň çepeper edebiýata hasam öwüşgin berendigini, edebiýatyň täze-täze basgaçklara çykmagyna ýardam edendigini hem şu ýerde bellemän geçmek adalatsyzlyk bolar.

♣ Modernizm edebiýatynyň görünüklü wekillerı:

1. Anna Ahmatowa (1889–1966);
2. Gabrile d'Annunzio (1863–1938);
3. Giýom Apolline (1880–1918);
4. Andreý Belyý (1880–1934);
5. Gotfrid Benn (1886–1956);
6. Iwan Sankar (1876–1918);
7. Konstantinos Kawafis (1863–1933);
8. Jozef Konrad (1857–1924);
- 9). Alfred Dýoblin (1878–1957);
10. Hilda Dulitl (1886–1961);
11. Tomas Sternz Eliot (1888–1965);
12. Wilýam Folkner (1897–1962);
13. Frensis Skott Fisjerald (1896–1940);
14. E.M.Forster (1879–1971);
15. Ernest Hemingueý (1899–1961);
16. Gugo fon Gofmanstal (1874–1929);
17. Mals Žakob (1876–1944);
18. Jeýms Joýs (1882–1941);
19. Frans Kafka (1883–1924);
20. Georg Kaýzer (1878–1945);

21. Dewid Gerbert (1885–1930);
22. Persi Windem Luis (1882–1957);
23. Tomas Mann (1875–1955);
24. Ýujin Gledstoun O'Nil (1888–1953);
25. Fernandu Pesoa (1888–1935);
26. Mariu de Karneýru (1890–1916);
27. Ezra Pound (1885–1972);
28. Marsel Prus (1871–1922);
29. Doroti Riçardson (1873–1957);
30. Raýner Mariýa Rilke (1875–1926);
31. Gertrud Staýn (1874–1946);
32. Walles Stiwens (1875–1955);
33. Italo Zwewo (1861–1928);
34. Ernst Toller (1893–1939);
35. Georg Trakl (1887–1914);
36. Pol Waleri (1871–1945);
37. Robert Walzer (1878–1956);
38. Wilýam Karlos Wilýams (1883–1963);
39. Frank Wedekind (1864–1918);
40. Wirjiniýa Wulf (1882–1941);
41. Wilýam Batler Ýeýts (1865–1939);
42. Andre Žid (1869–1951);
43. Oldos Haksli (1894–1963);
44. Andre Breton (1896–1966)...

♣ Peýdalanylan edebiýat:

- [1] E.Işangulyýew "Çeper hakykat we şertlilik problemasy", "Ylym" neşirýaty, Aşgabat-1978);
- [2] M.Gorkiý "Edebiýat hakynda", M, 1955, sah 5;
- [3] R.Rejebow "Edebiýat ylmyna degişli terminleriň sözlüğü", "Türkmenistan" neşirýaty, Aşgabat-1966, sah 54-55.

♣ Goşmaça maglumat üçin:

- 1). Wikipediýa: Modernizm (rus we azerbayjan dillerinde).

Edebiýaty öwreniș